

BEVEZETÉS A TÁRSADALOM- TUDOMÁNYOK MÓDSZERTANÁBA

Rezsőházy Rudolf

TYPOTEX

KÖSZÖNET

A szerző két személynek szeretne kitüntetett köszönetet mondani:

Fiatal kollégájának, *Fekete Balázsnak*, aki a szöveg minden mondatát elolvasta, végiggondolta, és hasznos tanácsokat adott. Különösen hálás vagyok neki, hogy így a végleges szöveg elkészüléséhez önzetlenül hozzájárult.

Feleségének, *Meleg Csillának*, a Pécsi Tudományegyetem emeritus professzorának, aki a szociológiai kutatás berkeiben szerzett gazdag tapasztalatait osztotta meg velem.

Boldog az az ember, akinek önzetlen barátai vannak, és aki segítőkész hitvestársra talál.

TARTALOM

*1. A tudományos kutatás
sajátosságai*

8

2. Előkészületek

18

3. Adatgyűjtés

26

4. Forráskritika

38

5. Magyarázat – elméletalkotás

52

6. A magyarázat formái

64

7. Bizonyítási eljárások

74

8. Tudomány és cselekvés

88

Utószó

106

Bibliográfia

110

1. A TUDOMÁNYOS KUTATÁS SAJÁTOSSÁGAI

Több évtizede már, hogy első nagy tudományos föladatom előtt álltam: doktori disszertációm megírásába fogtam. Sok idő telt el azóta, és egymás után jelentek meg tanulmányaim és könyveim. Az összegyűlt tapasztalatokat szeretném most rendezni és az új generációknak átadni. Az olvasót arra kérem, hogy kövesse a fejezetek sorrendjét saját magára gondolván: mit jelent ez és ez a gondolat, kifejtés, ajánlás a számára? Így alkalmazhatja, módosíthatja, elmélyítheti a könyv minden szakaszát, a saját maga javára.

A TÁRSADALMI VALÓSÁG MEGISMERÉSE

Kezdjük egy általános jellegű állásfoglalással. A társadalomtudományok – mint a történelem, a szociológia, a politológia, az antropológia stb. – egy bizonyos szempontot kiválasztva a társadalom leírásával, értelmezésével és megmagyarázásával foglalkoznak. Eljárásuk akkor érvényes, ha eredménye egybeesik a valósággal. A szerzett tudás valóban fedi azt, ami ténylegesen létezik, történik, változik.¹ A kutató célja tehát az, hogy ismereteket szerezzen, mely megfelel a világ állásának, egyetemes érvényű, közölhető, kimutatható és ellenőrizhető.

A **tárgyilagosság**, objektivitás követelménye együtt jár a pártatlanság magatartásával. Ez azt jelenti, hogy a kutató távolságot tart a saját értékeitől, „value free” jár el, nem engedi, hogy rokonszenvei vagy érdekei érvényesüljenek. Ez valódi aszkézist követel.

Másképp állunk a **semlegesség** fogalmával. A tudomány nem semleges. Eredményei társadalmi termékek lesznek, elszakadnak szerzőjüktől, és kihatnak a társadalmi játszmákra. Bárki meríthet belőle érveket politikai, gazdasági, világnézeti törekvései érdekében.

Az objektivitás ugyanakkor **függő** fogalom is. Függ a választott nézőpontunktól. A munkanélküliség statisztikáit másképp értelmezzük aszerint, hogy két egymást követő évet vagy egy évtized adatait hasonlítjuk össze. Ugyanabból a forrásból mást használunk föl aszerint, hogy mire vagyunk kíváncsiak. Egy regényből mást emelünk ki, ha az írot mint korának tanúját kívánjuk megjeleníteni, és mást, ha az író ideológiáját akarjuk rekonstruálni.

Ezek az észrevételek arra kényszerítenek, hogy munkánk előszavában tisztázzuk eredményeink érvényességének föltételeit: milyen keretben, milyen kérdésföltevésekből kiindulva tartjuk állításainkat bebizonyítottnak? Ha például az ország népének egészségügyi ellátását vizsgáljuk a rákbetegségek terén, mihez képest fogalmazzuk meg diagnosztikánkat? Más országokkal összehasonlítva? A kórházak fölszereltségéhez képest? Az orvostudomány fejlettségét tekintve? A befektetésekhez arányítva? Stb.

A mondottakkal ellentétben léteznek olyan irányzatok, melyek tagadják a tárgyilagosságot lehetőségét. Egyesek azt állítják, hogy a tudomány csupán egy észszerűen rendezett szellemi termék, melynek szerzője

1| Idézhethetjük Leopold von Ranke (1795–1886), a modern történelemírás egyik megalapítója, frappáns meghatározását: „Wie es eigentlich gewesen” – ahogy valóban történt.

osztályhelyzete, nemzetisége, kora befolyása alatt ír. Például a múlt mint olyan nem létezik, hanem azt különböző történészek különféleképp gyártják.²

Mások szerint a tudomány föladata a társadalom bírálata. Az úgynevezett „kritikai szociológia” a „gyanakvás” (suspicion) posztulátumából indul ki. Nem a társadalmi struktúrák és működési mechanizmusok tárgyilagos fölfedezését célozza, hanem az alávettettek és az uralmon lévők viszonyát akarja leleplezni, hogy bemutassa a mindenkori hatalom elnyomó gyakorlatát.³

Másokat politikai meggyőződésük vezet, amikor a tudományban keresnek igazolást véleményeik igazáról. Egy születéspárti és egy malthusianista demográfus mást olvas ki ugyanazokból az adatokból.

Megcáfolják-e mindezek az álláspontok és gyakorlatok a tárgyilagosság lehetőségét és követelményeit? Ha az objektivitás hamis fogalom, a tudományos kutatás elveszti értelmét. Igazában véve a tárgyilagosság nem statikus, hanem dinamikus ismeretet produkál: nincs egyszer s mindenkorra megadva, hanem a kutatási folyamat közben igyekszünk feléje közeledni. Ha többet és pontosabban tudunk a kutatásunk végén, mint az elején, sikeresnek mondhatjuk magunkat. Ha a dolgokat történelmi távlatból szemléljük, hamar rájöhethetünk arra, hogy a tudomány fejlődőképes, és ha tétovázva is, esetleg viták árán, de halad.⁴

Jegyezzük meg, hogy az ismeretszerzésnek és az önkifejezésnek más útjai is vannak, mint a tudomány. Gondoljunk csak a művészetre. A zenéből például a tudomány csak rezgéseket, hullámhosszakot, ritmusokat, akusztikai törvényeket ismer. Azaz elmegy a lényeg mellett. A lényegyet lelkünk fedezi föl, amikor egy húron pendül a szerző lelkivilágával, és annak üzenetét örvendezve, jubilálva fogadja. Mindez interszjektív és nehezen közölhető. A zenekritikusok megpróbálják leírni, de ez szegényes gagyogás a zene által közvetített üzenethez képest.

A tudomány tehetetlen a lét és a vallási hit kulcskérdései előtt. Ha tagadja ezeknek értelmét, akkor átlépi hatáskörét, és egy filozófiai iskolát nyit, melyet szcientizmusnak neveznek.

2| Épp most olvastam Egon Friedell *Az újkori kultúra története* című klasszikus művét (*Kulturgeschichte der Neuzeit*, 1928. Magyar fordítás: Budapest, Holnap Kiadó, 1993). Bevezetésében mondja ki: „A történetírásnak van művészi jellege, és van erkölcsi jellege; ebből következik, hogy nincs tudományos jellege.”

3| A 19. századtól hosszú ideig az a fölfogás uralkodott, miszerint az iskola a társadalmi fölemelkedés egyik döntő eleme. A kritikai szociológia szemében (lásd Pierre Bourdieu és Jean-Claude Passeron, *Les héritiers: les étudiants et la culture*, Paris, Minuit, 1964) az iskola reprodukálja a társadalmi struktúrákat, és megerősíti a fönnálló rendet, valamint annak uralkodó rétegeit, melyek továbbadják örökösöknek kiváltságaikat.

4| A kötet végén található bibliográfia azokat a könyveket tartalmazza, melyeket különösképp ajánlok azoknak, akik szeretnének elmélyedni a tárgyalat episztemológiai és módszertani kérdésekben.

A TÁRSADALMI VALÓSÁG MEGVÁLTOZTATÁSA

A tudományos munkák, így a doktori tézisek jó része is túlmegy a leíráson, az értelmezésen és a magyarázaton, és a helyes döntést, valamint a helyes cselekvést is keresi. Nemcsak azt kérdezi, hogy „mi van” és „miért van”, hanem azt is firtatja, hogy „mi legyen”.

Ilyen például a kriminológia helyzete. Kutatja a bűnözést, a devianciát a társadalomban, de ugyanakkor azt is föl akarja fedezni, hogy miképp lehet a bűnözést megelőzni, a tetteseket megbüntetni, ha lehet megjavítani és a közösségbe visszavezetni.

Amikor a kutató olyan kérdésekkel foglalkozik, hogy milyen adórendszert ajánljon, hogyan végezze a közigazgatást, miképp alakítsa az iskolarendszert és az oktatás módját, hogyan vezesse a vállalatokat (menedzsment), miképp legyen sikeres a várostervezés (urbanisztika) vagy a közösségfejlesztés (community development) terén – kívánt célokat tűz ki, és ezek eléréséhez megfelelő eszközöket keres, esetleg újakat talál ki.

A kétfajta kutatást szigorúan meg kell különböztetni, mert episztemológiai (ismeretelméleti) státuszuk más. Egyrészt, a tudomány a valóságot kereső, leíró, értelmező és magyarázó eljárás. Másrészt pedig **előíró** eljárás, mely a kiderített helyzetet megerősíteni vagy megváltoztatni törekszik. Míg az első eljárástól azt várjuk el, hogy a valóságnak megfelelő legyen, a második eljárást akkor fogadjuk el, ha hatásos, célravezető.⁵ Az orvostudománnyal való összehasonlítás helytálló: az orvos is először diagnosztizál, és azután keresi a gyógyuláshoz vezető eljárásokat, a terápiát.

Mint már említettem, a leíró és magyarázó tudománynak értékmentesnek kell lennie. A kutató egyéni nézetei nem befolyásolhatják a tények föltárását és megállapítását. Az előíró tudományok a kutató értékrendszeréből indulnak ki, azonban ezt az értékrendszert is ki kell fejteni és helyességét bizonyítani.

Vegyünk itt is egy példát. Föladatunk a büntetőjog megreformálása. A leíró és magyarázó eljárások megfelelnek annak, hogy a különböző bírósági ítéleteknek mennyire van elrettentő vagy javító ereje. Azonban hogy egy gyilkos esetében a tényleges életfogytiglani fegyház vagy a halálbüntetés javasolandó-e, az attól függ, hogy értékrendünkben milyen az emberi élet helye. Ezt is vita tárgyává kell tenni, és álláspontunkat érvekkel kell alátámasztani.

5] A Magyarországon évtizedeken át uralkodó marxizmus tipikus eset: egy összefogó doktrínán belül kezeli a társadalom analizisét és kritikáját, fejt ki a hatalom megszerzésének stratégiáját és taktikáját, valamint a szocialista rendszer fölépítését.

A közgazdaságtudomány tipikus esete annak a gyakori helyzetnek, melyben a tényföltárás, a magyarázat és a politikaformálás összekeverednek. Churchillnek tulajdonítják ezt a mondást: „Amikor három közgazdásztól kérek véleményt, négyféle választ kapok, ebből kettőt Keynes úrtól.”⁶

A TÉNYEK TISZTELETE

Az angolok azt szokták mondani: „Egy tény tiszteletre méltóbb, mint a londoni polgármester.” Igazuk van. A társadalomtudományok a **tényeket** figyelik, rögzítik, egymáshoz kötöttségüket állapítják meg, és igyekeznek azokat megérteni, interpretálni, megmagyarázni.

Minden, ami megtörtént: tény. Minden, ami nyomot hagy, ami megfigyelhető, amiről tudomást lehet szerezni: tény. „A Nemzeti Bank kamatot emelt”: tény. „Az ökológusok pártot alapítottak”: tény. „A miniszterelnök beszédében új törvény meghozatalát helyezte kilátásba”: tény. „Az ukránok a háborútól félnek”: tény.

A tények lehetnek egyszerűek (mint a pisztolylövés, mely megölte Ferenc Ferdinándot Sarajevóban) és összetettek (mint egy gazdasági válság), lehetnek anyagiak (mint egy képviselőválasztás) és szellemiek (mint egy vélemény, érzelem vagy ideológia).

Valójában a tények nem elszigetelve jelentkeznek, hanem egymáshoz kötődve. Strukturálódnak, egyre átfogóbb képződményeket alkotnak, és csak ezekben az egyre szélesebb keretekben érthetőek. Példa: a vállalat vezetősége elbocsátott egy alkalmazottat (tény) – a szakszervezet tiltakozott – ez a tény a munkaadók és a munkavállalók viszonyának főnálló keretében értelmezhető – ezt a fajta viszonyt a létező gazdasági és jogi rendszer határozza meg.

Ha a dolgokat az idő folyásában észleljük, úgy vesszük észre, hogy a tények szintek szerint helyezkednek el.⁷ Legfölül található a gyorsan változó tények, melyek szorosan követik egymást, rövid távon, mint a napilapokban közölt politikai események. A második szinten található azok a tények, melyek középtávon változnak, mint a gazdasági konjunktúrák ingadozásai az expanzió és a recesszió között vagy a divat változásai. A harmadik szintet

⁶ John Maynard Keynes (1883–1946) a teória atyja, mely a fogyasztás bátorításában, a kamatcsökkentésben és a közbefektetésekben látja a válságban lévő gazdaság föllendítését.

⁷ Ezt a meglátást Georges Gurvitchnak köszönhetjük, aki a „palier” fogalmát bevezette (lásd *Déterminismes sociaux et liberté humaine*, 2. kiadás, Paris, Presses Universitaires de France, 1963). A történész Fernand Braudel hasonlóképp jár el, amikor nem az eseményekről számol be, hanem a hosszú távú változásokat tanulmányozza (lásd *Écrits sur l'histoire*, Paris, Flammarion, 1969).

1. A TUDOMÁNYOS KUTATÁS SAJÁTÓSÁGAI

a hosszú távon változó tények alkotják. Itt már a politikai, szociális, gazdasági rezsim alapjait találjuk. A negyedik szinten vannak azok a tények, melyeknek változása legalább századokban mérhető, mint a legtöbb kulturális jelenségé: a vallási hitek, a család intézménye vagy a demográfia ritmusai.

A tények, legyenek azok cselekedetek vagy gondolatok, mindig hús-vér emberekre, **aktorokra** vezethetők vissza. A társadalom tehát a cselekvő emberek élő hálózata, melyben az egyéni és kollektív aktorok együttműködnek, egymásra hatnak, egymással vetekednek, az egész rendszert fönntartják, és meg is változtatják.

Mi, kutatók minősítjük a tényeket és az aktorokat aszerint, hogy a társadalom melyik szegmensében jelennek meg. Így foglalkozunk politikai tényekkel és aktorokkal, közgazdasági, köznevelési, egészségügyi, nemzetközi stb. tényekkel és aktorokkal, és specializálódunk azok tanulmányozásában.

Azonban a tények nem objektíven jelennek meg a tudatunkban – mint ahogy a fényképezőgép rögzít egy tájképet. Már az észlelés pillanatában érzékszerveink, képzeletünk, vágyaink (wishful thinking) szűrik, módosítják azt, amit látunk és hallunk. A tényeket konstruáljuk is. Ebben a földolgozásban részt vesznek érdekeink, érdeklődési körünk, kultúránk, félelmeink, tapasztalataink stb. A valóságot elferdíthetjük, vagy észre sem vesszük. Amikor egy gazdálkodó és egy tisztviselő egymás mellett ülnek a vonaton, ugyanaz a táj másképp tárul föl előttük.

Az 1980-as években mint belga állampolgár érkeztem Magyarországra. Egy alkalommal előre megbeszélt találkozóra mentem. Korábban érkeztem, ezért leültem a budai Horváth-kertben egy üres padra. Alig foglaltam helyet, előttem termett egy rendőr, és fölszólított, hogy igazoljam magam. Odaadtam neki az útlevelemet, ő azt gondosan megvizsgálta, köszönettel visszaadta, és továbbállt.

Én ezt a tényt úgy értelmeztem, hogy „lám, lám!, hazánkban még mindig figyelik a külföldieket”. Az ismerősöm megcáfolta a tényolvasatomat, ugyanis pár napja a pad mellett találtak egy meggyilkolt férfit, és azóta figyelték a helyszínt... Az én észrevételem tehát hamis volt. Ezért kell a tényeket kritikai vizsgálat alá vetni.

A KUTATÓ SZEMÉLYISÉGE

Téves lenne azt gondolni, hogy e könyv elolvasása és tartalmának elsajátítása az olvasóból automatikusan kiváló kutatót varázsolna. Ebben személyiségének bizonyos tulajdonságai is döntő szerepet játszanak.

Mióta léteznek almafák, nemzedékek százai láttak a fáról almákat potyogni. Newton volt az első, akinek ez briliáns ötletet sugallt. Ő volt az, aki az általános tömegvonzás törvényét megfogalmazta. Amikor megkérdezték tőle, hogy miképp született meg benne a zseniális fölfedezés, ezt felelte: „Mindig ez a gondolat foglalkoztatott.” Gyakori, hogy a tudósok szórakozottak, mert mindig a nyitott kérdések forognak a fejükben.

A jó kutató kíváncsi ember. Mindig az izgatja, hogy mi van a dolgok mögött. Egy kisfiú ezt kérdezte: „Mondd apu, mit csinál az eső, amikor nem esik?” Íme, egy ígéretes fiatalember. Ismételni, amit mások már megcsináltak, nem különös érdem. De hogy valaki újítson vagy föltaláljon, ahhoz képzelőerő is kell.

Hogy objektívebbé váljunk, szabaduljunk meg előítéleteinktől. Előítélet = elő-ítélet. Vagyis olyan sommás vélemény, mely előzetes vizsgálat nélkül alakult ki, meggyökerezett, és racionális érvekkel nem változtatható meg. Önkritikát kell gyakorolnunk ahhoz is, hogy észrevegyük, mi befolyásolja a látásunkat: eredetünk, környezetünk, természetünk, hovatartozásunk, rokon- és ellenszenveink. Erőt kell vennünk magunkon, hogy nyitottak legyünk, és torzítás nélkül befogadjuk az érkező üzeneteket és benyomásokat. A becsület készlet arra, hogy meghajoljunk az igazság előtt, és a józan ész óv meg attól, hogy ne dőljünk be egy divatos áramlatnak vagy egy uralkodó sznobizmus nyomásának.

A tudós legnagyobb kísértése a gőg, a felsőbbbségi érzés: „én tudom, a többiek nem tudják”. Így születnek a guruk, akikhez mindenki tanácsért fordul, akik mindent megmondanak. De ha arra gondolunk, hogy mit kell még kiderítenünk és fölfedeznünk, csak egy érzelem áraszthat el bennünket: a szerénység és a tudomány iránti alázat.

TUDOMÁNY ÉS ERKÖLCS

Az erkölcs elsősorban azt követeli, hogy legyünk jó kutatók, tárgyilagosak, ne hallgassuk el azt, amit fölfedeztünk, se ne szépítsük, se ne feketítsük a valóságot, ne sajátítsuk ki magunknak azt, amit más írt vagy mondott. A tudományhoz tartozik a deontológia is, mely előírja a tisztességes és becsületes kutatómunka szabályait.

Különleges problémák merülnek föl, amikor a kutatás megrendelésre készül, amikor egy közhivatal, egy vállalat, egy intézmény, egy alapítvány kíván ismereteket szerezni az őt érdeklő kérdésekről vagy problémákról. A kutatónak tudnia kell, hogy kutatását mire használják föl. Gyakran fordul elő, hogy a megrendelést politikai vagy ideológiai megfontolások motiválják.

1. A TUDOMÁNYOS KUTATÁS SAJÁTOSSÁGAI

Hogy egy társadalom mire használja a tudományt, az erkölcsi kérdéseket vet föl. A kémia épp úgy szolgálhat orvosságok gyártására, mint halálos gázok készítésére. A humán tudományok is alkalmazhatók káros vagy kétes célok elérésére. A pszichológia alkalmas a lelkiismeretek manipulálására; előfordul, hogy a történelem egy országnak épít a múltjából büszke identitást; a politológia készíthet a kormánynak vagy az ellenzéknek megfelelő elemzéseket; stb.

Az egyetemek, kutatóközpontok, akadémiák, tudós társaságok nem angyalokat tömörítenek. Ők is a társadalom részét képezik, tagjaik szereplők és aktorok. A tanárság és a kutatás foglalkozás és ugyanakkor státus is. Ebben a keretben is mindenki érvényesülni akar, karriert épít, és hírnevet szeretne. A kolléga ugyanakkor vetélytárs is lehet. A különböző tudományos intézetek és irányzatok egymással versengenek, és a versenyben nemcsak az érdemek, hanem az intrikák és a hatalmi pozíciók is szerepet kapnak. Körök alakulnak olyan szerzők között, akik egymást idézik, és így egymás hírnevét növelik.

A kongresszusok nemcsak a kutatási eredmények közlésének és megvitatásának helyszínei, hanem befolyási hálózatok kiépítésének eszközei is. Kinek van publikálási lehetősége? Ki előtt állnak nyitva a kiadók és a folyóiratok kapui? Fontos a médiákban való szereplés is. Kit idéznek az újságok, kinek van rovata? Kit hallani a rádióban? Kit látni a képernyőn? Egyesekből valódi órákulum lesz, rájuk hallgatnak, ők formálják a közvéleményt.

Mindez termelhet jót és rosszat. Ismerek kiváló nemzetközi kommentátorokat éppúgy, mint öntelt, szentenciózus „szakembereket” is. Ismerek törtető, ügyeskedő, pozícióvadászó professzorokat éppúgy, mint megérdemelten előrehaladó oktatókat és kutatókat is. Mindez erkölcsi magatartás dolga.

NB. Minden fejezet végén egy listát talál az olvasó, mely felsorolja azokat a fogalmakat, amelyekkel kapcsolatban elmélyítheti tudását az internethálózaton vagy a bibliográfiában említett szakirodalomban kutatva.

KULCSSZAVAK

aktor – antropológia – előíró tudományok – előítélet – erkölcs – objektivitás – politológia – semlegesség – szociológia – tények – tárgyilagosság – történelem – valóság